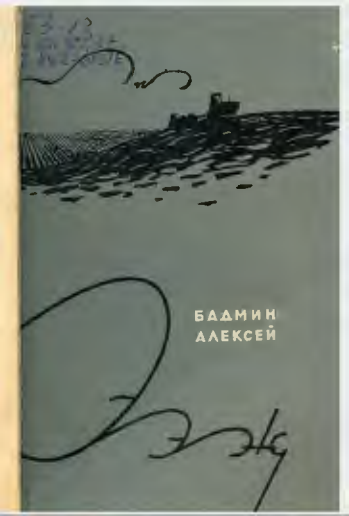


3-13
80-834
142-051E



БАДМИН
АЛЕКСЕЙ

УДК 821.521.37
ББК 84(2=643)/6

БАДМИН
АЛЕКСЕЙ

+

✓ 301



ЭЖ

63-13-4

КЕЛВРАМД БАЛ ОЧЕРКС
Табан
сборни да
✓ Л. Бадмин

ХАЛЬМГ ГОСИЗДАТ
Э Д С Т · 1963



НАРГ

Эрижэнэ шиидэр	3
Ээж	19
Байчха	42
Маякни хаалһ	55
Эцгин сүл үг	68
«Хөөткөн санси цещи...»	76
Ачта багш	88

Бадмаев Алексей Балдуевич

МАТЬ

Рассказы и очерки на калмыцком языке.

Редактор Э. М. Кектеев.
Художник В. С. Васильин.
Худ. редактор Н. Д. Будников.
Тех. редактор Т. А. Гайдаш.
Корректор Х. А. Бадмаева.

Калмыцкое государственное издательство, г. Элиста.
1963 г.

Сдано в набор 15.VII-63 г. Подписано к печати 16.VIII-63 г.
Уч.-изд. л. 2,3. Печ. л. 2,7. Бумага 60x84¹/₂.
Тираж 1000 экз. Заказ № 4689.
K00119. Цена 7 коп.

Краевая типография, г. Ставрополь, ул. Артема, 18.

ЭРНЖЭНЭ ШИИДВР.

(Келар).

Хальмгин ар үзг тал бээх районд шишлң даалһварар тави хонг хооран Эрнжэн ирлэ.

Кергэн күцэчкэд, эн өрүн-өрлэ босад, көк ширтэ, һурви төгэтэ мотоцикл деер сууһад, өргн һо шоссейн хаалһар өмөрэн хэлэһэд һарв.

Хаалһин хойр амар зерглж урһсн моддудин хамтхс деер унсн өрүн чиг ик хар толһан цааһас мандлад һарч йовх шар нарна герлд гилвкнэ. Теднэ сармтсн сүүдрнь хажуһарнь көкрж урһжасн цаһан һуйрин буудя деер тусв. Халчксн ажрһ мөрн мет мотоциклиг Эрнжэн гентки зогсав. Зелләд урһсн модд, делсэд нээхлджэх тэрэн хойрин хоорид эн буув.

Һазр деер элк-түргүлж кевтчкэд, экрж үлэсн салькид нээхләд, бор һазриг

бүтэхэд, толхасан сарсалхад харцах тэрэг Эрнжэн хэлэчкэд байрлв.

Шовһр үзүртэ нэрхн хамтхасдаснь унси өрүн чиг, һазрт ивтрв. Эрнжэн нег цөн урһмлиг татад таслхар седв, болв, унгнь бат болад сөнгрсн уга. Сэн!

Тер ормасн босад, эзн күньв гисн кевтэ, эргүлж хэлэхэд, мотоцикл десрэн сууһад, цааранднь тэрэ шинжлхэр көндрэд харв.

Дарунь арва, ичмэн, зарм харһв. Цаһан һуйр жевтэн һазр бүтэхэд һарчксьн чигн бээнэ, шинки һазрин көрс ивтрэхэд, нарна герлин таалврар өөдөн өсөд, һазрин үрн, күүнэ күмси болхар, нүдэн ээхэд һарчихнь чигн бээнэ. Эн шин һарцах урһмлин өслт медхэр Эрнжэн даки машинэсн буув.

Шовһр үзүртэ нэрхн ноһан сээхн нэхлж шуугад әмтә юмс мет, көндрж киһән авад, халун һаңгта хүүрә салькинд даргдлго, оһи зүсн хортдудан диилж, өсж-босхар седжәнэ. Болв, һазрас тежәл авдг урһциг, әмд аһрусна үрн мет, асрлт, хэләц, таалур кергтәнэ Эрнжәнд лавта медгднэ. Эврәннь шим-шүүсәри теткдг ээж мет өргн тесгт кен эс дурта болхв! Эрнжән мартси болхий? Уга!

Мотоцикл деерэн мордад, но хаалһ-
дан орв. Кесг тодлвр дару-дарунь орад
йовна.

* * *

Деед, дорд хойрас соңсгддг товин дун
уурад, дэрин утан талрв. Дээнэс салдс-
муд ирхэлэ. Теднэ негнь болж запаст
һарси офицер Очра Эрнжэн Сиврин төмр
хаалһин нег станцд асхн шидр ирж буу-
ла. Урднь сунһгар зэңг авси ач көвүнь
мөрн цанар тосж ирж. Хошан ачад, цан
деер һарад суув. Совр-совр гиж хатрси
мөрн-цан йова-йовж станцас хөрн дуунад
бээх селэнд өөрдэд ирв. Эклц зах уга
цаһан цасн дунд энд-тенд овалчкси өв-
сд бээх болж медгдв. Өөрдэд ирхлэ, те-
рнь цаснд эрс күртлэн даргдси, соломар
бүркчкси шавр гермүд болж һарв.

Эрнжэн һурвдгч хонгтан колхозд
бригадир болж орв. Тигхд колхозмуд
дээнэ гүрмэр йир түрү-зүдү билэ: малнь
баһ, тэрэнь кесг зерлг өвснлэ хольлдж
одси, һазр хаһлси болад, эрэ көрсинь си-
ичкси, көдлдг улснь ховр—тиним тату-
тартг цаг билэ.

Эрнжэн көдлн бээж, селэнэ эдл-ахун
институтд сурв. Тер хоорнд техникум

чилэсн баахи күүкн Киштэ колхозд зоо-техник болж кедлхэр ирв. Эн хойр тань-ллад, даруны ханьцад гер-бүл болла.

Түрүн үрн харсн хөөн, Киштэг кедл-мшэн хаяд, контор деер амр кедлмшт орх болвзгоч»,— гиж Эрнжэн дуринь су-цхла.

— Чи намаг оданас авн герт суул-һад, мухлаһан кехэр бээнч? Үктлэн кед-лмшэн хайшгов! — гиж керлдэд тигхд Киштэ али гилэ.

Өдрмүд, сармуд, һолин урсхул мет, давад бээв. Цаг зуг һанцхи бийднй мед-гддг эврэ тамһнг күн болһна бээдлд болн жирһлд үлдэнэ.

Долан селэнэ бичкн колхозмуд нин-лэд, чидлтэ нег колхоз болв. Тер хоорнд Эрнжэн институтан төгсәһэд, колхозин ах агроном болв.

Күнд гемәс эдгэд, кәлд оржах күүн-шн, колхоз өдр ирвәс чидлнь немгдәд. кәл-һариннь бульцгуд хатурад, улм ом-гта болад ирв. Мал-гернь өсв, тәрән-темснэ урһцнь зөвәр икдв. Колхозмудин күч-кәлснэ өдрнь ясрад, авдг һуйр-буу-дянь, мөңгәннь тонь улм өсәд ирв. Урм-дтаһар гүжрж, шунж әмти кәлдг болц-хав.

Түрү-зүдү цагт колхозас һарад, балһс
орси улсин түрүнкснй хэрү нүүлдэ ирц-
хэв. Эн ик диилврт Эрнжән, Киштә хой-
рин нилч бас орв. Эн хамгинь орн-нутг
мартси уга. Эрнжәниг эмиг һазр олзлл-
һинд орлцад, тәрәнә урһи ясуулһинд ик
диилвр бәрсиднй күч-көлснә Улан Туг
орденәр ачлв.

Зоотехник Киштәг малын эдл-уш өө-
длүүлһинд орлцсиднй селәнә эдл-ахун һә-
эхүлд илгәһәд, һәэхүлин цаһан мөңгн
медаләр ачлв. Тиним ик бахта-байрта цаг
эклав...

Халун һаң. Эрнжән ацана машинд
өлг-эдән ачад, шоферин өөр күүкдән суу-
лһчкәд, бийнй Киштәлә хоюри деер һарч
суув. Дивн станц ард үлдв. Төрски теегт
урһси зүси-зүүл цецгсин үнр толһа серг-
әж каңкина. Хурдар гүүж йовх машинә
өмнәс хурлзси серүн сальки кәдләд, кү-
үнә цогц амрава. Эргүлдән тиньгр өргн
тег.

Тер хоорид Эрнжәнд арв һар жилдән
бәәси Алтайн уулин омрун дорк һазр
уханднй орв. Ө-шуһу модта, элвг көк но-
һата, сувси мет цегән нуурта сер-сер ги-

сн салькта, бүр-бүр гисн хурта һазр тер билэ. Гем уга, көлсөн эс эрвлхлэ, мана тег бас тинм болх зөвтэ! Давсн арвн жилд үзгдсн тоот ода сангдна.

— Өссн, боссн энкр һазр—гиж дотран ухалсан, амна алдгар эн соцсхад келв.

— Юн гинэч? — гиж Киштэ Эрижэ-нүр эргв.

— Садмуд көкрж шуугх, каналмудар усн ирж тег услх! — гиж залунь хэрү өгв. Тинм ик ицлдтэ эдн Элстнн гостинцин өөр ирж буув.

Манһдуртнь Эрижэн таңһчин селэнэ эдл-ахун управленьд ирв. Дамшлтта агроном гиһэд, энүг управленьд үлдэхэр седв. Зуг бээдг патър уга болж һарв. Колхоз, совхозмудар көдлх орм бээвчи, бас патър хэтэр болж һарв.

Гостинцин өөр тав хонсн цаг билэ. Базр орсн Киштэ өөрән нег теглг нурһта хар залу дахулж аашна. Өөрдэд ирхлэнь, Эрижэн тань: Бата! Манжин Бата! Дээнэ цагт Эрижэнэ ротд взводин командир йовла. Шулуи-шудрмг, шогч-наадч күн болдмш. Кесг дэжж альви-дольгна уршгар гени йовдлмуд һарһад, засгла харһснь Эрижэнд тоолгдв.

— Үр капитан, тана хардврт лейтенант Манджиев ирв! — гинэд, хойр өс-көхөн харгулад, баруун харан цохдан күргж өргэд, марзаһад тер инэв.

— Бата! Мел саак кевтәмбч!

Хойр иньг теврлдв. Арви жилдэн харһад уга хойр үүрин күр чилхш. Тер хорид патър уга болад, энүнд бээхинь медчкэд, Бата селвгэн өгв:

— Мана управлень ах инспекторт орх кү хээжэнэ. Кемржэн тааста күн харһхла, патър өгхэр бээнэ. Таниг дун уга авх,— гив.

— Эрлһ цааран, инспектор болж чадшгов, тетклһнэ көдлмш мини шүднд да-агдшго. Эн хойр ээрстэ харчн буудя-һуйр урһах, садмуд тэрхин төлэ бээх хармуд,— гинэд хойр хариннь альхан Батан өмн делгж үзүлэд эн инэв. Минь тер саамд Эрнжэн хөкрлж келхлэрн, маһдур тетклһнэ управленьд одж көдлмшт орхв гиж санси уга билэ.

Зуг гентки нег зеткртэ йовдл Эрнжэнэ бат шииндвриг салвлва. Маһдур өрүнднь болхла, көвүн жүүки хойринь шалт-глад, халу дүрэд хонж.

— Ора десрэн хаац уга бээһэ бээж, үрнэси хольжх юмн бичэ үзгдг! Кемр-

жән патър өгхләнь, тетклһнә управленьд чиги орад кәдлхми,— гиж үннән аэчкси Киштә келв.

Арһ уга, үрн-сәднәннь төлә, дав деер кәдлхәр Эрижән тетклһнә управленьд ирв. Эрижәниг инспекторт орулв. Тер өд-ртән гостиници өөрәс нүүһәд, эдн патърт орв.

Эрижәнә седкл төвкив!? Уга!

Гентки нег дакж парк дунд баахи ца-гин иньг Адучла Эрижән харһв. Адуч балһснас хол биш совхозд ах зоотехник болж кәдлжәх болж һарв.

— Кезә нүүж ирвч? Альдаран кәдлм-шт һархар бәәнәч?— гиж Адуч сурв.

— Одахи нүүж ирләв,— гичкәд, альд, ямаран кәдлмшт орсан келхәр седси уга.

— Тним болхла, йир сән. Нанла хар-һад чидвч. Ода хоюри селәнә эдл-ахун управлень орхми. Мана совхозд ах агро-ном кергтә. Зуг дав-деерән патърар му. Тернь гем уга, шин гер бәртл, яһад бол-вчи хамдан бәэхми,— гиж Адуч келв.

— Би кәдлмшт орчклав,— гиж Эри-жән хәрү өгв.

— Альд, ямаран кәдлмшт орвч?

— Тетклһнә управленьд инспектор ор-

ув, — гиж келчкэд, Эрнжэн ямаран учрар тер кәдлмшт орсан келв.

— Әвртә бүләкн орм олж авч кевтә-мч! Хәврһ-хажуһар орсн хавр-намрин салкнд хәһлсн һазр эргәд, шатсн-һаң халунд, шора-тооснд даргдад теегт агроном кәдлхәр серүн кабинетд, седкл са-намр, эврәннь частан кәдлчкәд, амрари кевтснй деер болжахгов. Бүләкн орм! — гиж Адуч давлә.

— Тенд кәдлх күн бас кергтәлм, — гиж Эрнжән эврәннь зөвән татж келв.

— Күн болһн, тер дотр коммунист күн, альд эндр ик кергтә болжана, тер ормд кәдлх зөвтә. Чи эврән бийчнь, тетклһнә управленьд кәдлсн дорхнь, агроном кәдлхләри, орн-нутгт тусан икәр күргхән медрәч. Ода деерән селәнә эдләхун медрәтә улс ик кергтәһинь эврән медрәч!

Тер өдрәс һааран кесг цаг давл. Эрнжән тетклһнә управленьд кәдлнә. Киштә, эврәннь эрдмәр кәдлмш олж чадлго, лавкл хулдач болв. Көвүн күүкн хойрнь өсәд, школд оржана. Ниднәһә Эрнжәнд онц гер бәрж өгв. Бәәх бәәдл, жирһл өдр ирвәс ясрад бәәв, зуг Эрнжәнә седкл төвкнхш. Кәдлмш ик күнд биш. Кинол,

театрт, дурта нэзртан одх цаг бээнэ. Киштэ хулдлһна көдлмшт тахшад, эв-довинь медэд, һаза һазрин тускар келдгән уурад, эврәннь бүүрән батар ясх бээдл һарад ирвэ.

— Балһсид бээсн деер бээж, үрн салидан сурһуль-эрдм сурһхвди, күүкд ода көгжмин школд оржана, манд нань юн кергтэв? «Хөн сүүлиннь төлө, күн үрнэ-инь төлө»,— гийһэд, Эрижэниг селэнд одхми гиж келх болһиднь, Киштэ хэрүүдг болад бээв.

Күмин шар хулсн мет нигт, күүнэ нурһнас өндр, атхад авхла, альхн дүүрдг, арзасн ут сахлта, хорһлжн мет чивх толһаһан эрэ дахж нээхлсн тэрэн дунд йовж йовсн болсн кесг зүүдн Эрижэнд орад бээв.

Колхозд көдлжэсн цагтан өрүн өрлө босад, жиргсн шовудин э сонсад, өдрин дуусн йовад, хаврин түрүһэр һазр хаһлсн трактормуд эргэд, асхиднь бригадын өөр, дэрвкэд шатсн һалин өөр теднлэ суһад, хөкр үгмүдэр, инэдтэ йовдлмудин тускар күүндцхэдг бишний. Негнэинь келсиг наадкеснь улм дөгәһэд, элкән көштл инэлдхлэ, өдрин дуусн цуцрснь, һарар авад хайсн мет, мартгддг билэ.

Буслсн седклин тодлвр буйсад хуурх чигн бээсн. Болв баһ насни нньг Адуч харһх болһндан наадн үнн хойрар сергәһэд бээвә. Адуч ода совхозин директор болж кәдлжәнә. Тигәд эврәннь кергәр эн сар болһн гилтә балһснд ирнә. Нег дакж Адуч Эрнжәнлә Элстд харһчкад игж келв:

— Не, чамд балһсна бүләки орман хаяд, бөрвән йоснднь тинилһх дурн бәәнү? Мана совхозд ах агроном кергтә, урднь кәдлжәсн күүг онгдан совхозд директор тәвчкв. Киштәд бас кәдлмиш олдх...

— Күн кевтәһәр үнүг кел, хар зөңгдән кү маажсн му, — гиж Эрнжән өмнөснь хәрү өгвә.

— Хәрнь тер, кемржән совхозур һарх седкл бәәхлә, түдлгә зәңглчктн. Би кезәдчи тана сансарв! — гиж Адуч келв.

Эн тоот уханд орад мел сангдад йовв.

— Болх! Киштәлә ода шүрүһәр күүндх кергтә! — гиж Эрнжән бийнь бииндән келв.

Эрнжән гертән ирәд, хувцан тәәлэд, һаран уһачкад, хот уудг хорадан орж ирв.

Теглг нурһта, тегш мөөлүр хамрта, тасм болсн нәрхн күмсгтә, ээлтә жөөл-

ки хар нүдтэ, һуч күрсн наста күүкд күн бешэн эргж хот кежэнэ. Залуһан уурта бээдлтэ орж ирсинь үзчкэд:

— Эрижэн, чирэчнь хурняслсн болад яһсмч? Аль кергчнь күцсн угай? — гив.

— Иирдэн, байрлх дала юм үзсн угав!

Төр хоорнд Киштэ хотан тэрлкст ке-
һэд, залуһиннь өмн стол һаңд сууһад хо-
тан эдлв.

Зөвэр удаан тагчг бээжәһэд, Эрижэн келв:

— Чамла күүндх төр бээнэ. Эн ул-
равленьд кедлэд, дигтэ тавн жил болсиг
чи сэн меднэч. Зүг кедү сэн юмн үзгдв
гнж, минн седкл ханж, байрлх дурн кү-
рэд уга. Мел нег юмн нанд тату болсн
болад бээнэ. Өрүн эрт һарад, зууран күн
кевтэ киһән авад, һаң болхла халур-
хад, жинти болхла, даарад, хур-чиг эс
орхла, геснь татгдад, оли зүсн хортнла-
ри ноолдад орчлц үзхэр һарч йовх тэрэ
үзчкэд, нанд ним санаан орв: келн-амн
уга урһмл кесг оли дээсидэн даргдлго
һазрин көрс халһад һархла, келтэ-амта
улс зэрмдэн нег-негнәннь седкл юңгад эс
хувацдв...

Эрижэниг эн үгән күцц чиләһэд уга

бээтлнь, стол hatц суусн Киштэ хойр нү-
дэри идчк бээдлтөһөр, барун hartан бэр-
жэсн серөһөн зөрц тэрлклэ харһулж
жиңнүлэд, угэрж дор ормасн босн йовж
келв:

— Селэ орхар седдгэн ода чиги мар-
тад угавч? Чи намаг бас бичэ март, ми-
ни перн дсерас бас эрлн өгчк, би бас се-
лэнэ эдл-ахун медрлтэ күнлми! — гиж
дамбрлсн бээдлтөһөр, өмнш кесг дакж
Эрижэниг энүнэ тускар ду хардгинь та-
слсн кевэри келв.

— Эрлн өгх саната болхла, эврэн би-
чэд өгч чадхч гиж меджэпэв. Би болхла,
эндри бийднь көдлмшэсн харх эрлн өг-
нэв,—гиж бол гинэд, нөг мөслж шиндэд
авчксн күүнэ дүртөһөр хэрү өгв.

— Эзнэ дурн, йовхла йов, зуг би кү-
үкдтөһөн Элстэс харшгов. Совхозд одж,
өдр-сө уга көдлж, хуучн шаван көндөхөр
бээдг болхми эн! — гиж келэд, үүдэн ар-
дан шивж хаачкад, харч одв.

Адһм угаһар хувцан өмсэд Эрижэн
көдлмштэн харв.

Управленэ толһачин кабинетд орж
ирэд, үүнэ өмн нөг цаас оркв.

Цэргэ кев-янзта хувцнь цогц-махму-
дтнь ирлсн, төгрөг хар чирэтэ, теглг нур-

лта, тевкрэд хээчлси үснэнь өрэлднь буурл орсн, томлта сахлта, тэв һарсн наста күн Эрнжэнэ эрлһиг болһамжтаһар умшчкад, келв:

— Һучдгч жилин эклцэр, намаг, багшин сурһуль төгсэсн баахн комсомолец көвүг, тетклһнэ көдлмшт көдлтхэ гиһэд йовулла. Түрүн авгтан би бас эврэнь эрдмэр көдлхэр сэдлэв. Болв партин келси үгэс һарч болшго. Эндр өдр күртл, һуч һар жилд көдлэм эн. Нег өдр чигн эн көдлмш угаһар бээж чадшго кевтэв. Чи эврэнь эрлһдэн бичжч: «өдгэ цагт эн көдлмшэс селэнэ эдл-ахун, эврэнь медрлэр көдлхлэрн, ик кергтэв...» Болв ма-на көдлмш бас ик кергтэ. Цаглань кергтэ зүсн-зүүд юмар эс теткхлэ, нег чигн колхоз болн совхоз көдлж чадшго биший. Дакад чини ормд йилһл уга селэнэ эдлахун эрдмтэ күн кергтэлм. Селэнэ эдлахун өслтд чини эндрк көдлмшинн көлси чигн бас оржана гиж санх кергтэ,— гиһэд, һардгч Эрнжэнүр ширтж хэлэв.

— Уга, би батар шиндэд авчклав!

— Эндр суббот, маңһдур воскресень. Нөкэдүр ир. Өрүн күртл шиндврэн со-лядчи бээхч, хэрэд Киштэлэрн зөвшөл,— гиһэд, эн шиндврилг һанцхи Киштэ буру-

шах гисэр, Эрнжэнэ дотран ухалсиг хатхсн мет харһулж келэд, толһач һаран өгв.

Көдлмштэн шунмһа, хурц-хурдн селвгтэ, төвшүн бэрцтэ, ямаранчи күнд жергиг нээһинь олж күцэдг Эрнжэн һардачд сээнэр таасгдла. Тетэд көдлмшэсн һархар өгсн Эрнжэнэ эрлһн терүүнд таасгдсн уга.

* * *

Эрнжэн герт гинч ирсмб, яһсмб гиж алицгтри дүңгэ сонһн. Стол деер хот-хол белн, өөрнь нег шил чаһр тэвчксн бээнэ. Киштэ кеелэ хувцан өмсчксн, негл гинчин күн кевтэ, цемцэлэд стол һатц сууна. Герин эзн орж ирчкэд, Киштэлһүр нег хэлэлэд, столур нег хэлэлэд, юн учрар ним тоовр болжахинь медж чадл уга алицгтрв.

Нарн уга бүркг өдр билэ, болв Киштэнэ хойр халхнь минчлһэд, хойр пүднь сувсн мет тилвкэд, үкс ормасн босад, Эрнжэнэ һараснь авад, өөрэн бээсн стулд авч ирэд суулһв.

— Ямаран пертэ наадн болжахмб энчнь? — гинһэд Эрнжэн гергнүри алиц бо-

лсар хэлэв. Киштэ инэмсклсн өнгөн алд-
лго, нүдэн бүрлзүлэд, гинги һарарн өмнх
шилтэ чаһрас өөрөн бээсн чиркд жсһэд,
Эрижэнэ хойр ээмэс бэрэд, керсү кевэр
хэлэв.

Кесг жил хооран, колхозд көдлжэх
цагтан залуһиннь седкл байрлулхар ин-
гж тосдг билэ.

Болв сүл жилмүдт тоомсрта насна ур-
шг гихв, аль төвкнүн седклин сүүдрнь
тер бүлэки зүркнэ залиг номһрулва ги-
хв,—ним байрта өдрмүд эн хойрт ховр
билэ. «Акад юмб? Юн болв гихв?» — ги-
си санан, учр-утхинь, медэд уга бээсн
Эрижэнд орж өврүлв.

— Арһулджа, энүг хэлэлч,— гиж ке-
ли, Киштэ стол деерэс шүүрэд авч өгсн
телеграммиг Эрижэн умшв:

«Совхозин директор Очировд.

Эврәннь эрдм-сурһуляр көдлхэр шин-
двди. Совхозур нүүх көлг күлэжәнэвди,
Эрижэн Киштэ».